

Rafał Marciniak
Stargard

Stargardia
Tom V, 2010

Ewald Friedrich von Hertzberg (1725-1795) – Pomorzanin na dworze Fryderyka II i Fryderyka Wilhelma II¹

Niniejszy artykuł, prezentujący sylwetkę jednego z najznamienitszych pruskich ministrów doby oświecenia i najbardziej zapomnianego ostatnimi czasy przez polskich jak i niemieckich historyków, nie nosi znamion nowatorskich z zakresu badań biograficznych o Ewaldzie Friedrichu von Hertzbergu. Autor wykorzystawszy poglądy i efekty badań mistrzów niemieckiej oraz polskiej historiografii miał zamiar spopularyzować wiedzę na temat znaczącego, na ówczesne czasy, pruskiego ministra. Polska w planach politycznych kreowanych przez hrabiego Hertzberga stanowiła ważny aspekt, stąd też polska historiografia powinna poświęcać więcej uwagi dla tej postaci aniżeli dotychczas. Abstrahując rzecz jasna od przynależności narodowej Hertzberga, a biorąc pod uwagę tożsamość regionalną, należy zauważyć, że dla mieszkańców Pomorza postać ministra też powinna znaleźć miejsce w pamięci z racji jego pochodzenia z tych terenów. Hertzberg urodził się bowiem w Lotyniu koło Szczecinka.

W polskiej historiografii nie doszło jeszcze do wydania pracy biograficznej, dotyczącej osoby Ewalda Friedricha von Hertzberga, mimo że miał istotny wpływ na polskie losy w okresie Sejmu Czteroletniego, a jego koncepcje polityczne prowadziły do formowania się nowego ładu politycznego w Europie. Jest to tym bardziej znamienne, że w niemieckiej historiografii jego osoba została postrzegana na tej samej płaszczyźnie co Otto von Bismarck. W niemieckiej historiografii, traktującej o XVIII wieku, jest on jedną z bardziej eksponowanych postaci, jednak więcej uwagi poświęciła mu historiografia z przełomu XIX i XX wieku. Do znamienitszych autorów, którzy zajęli się jego działalnością, zaliczyć można A. T. Preussa. Jest on autorem obszernej biografii wydanej w Berlinie w 1909, w pełni wykorzystanej w tym artykule. Można go zaliczyć do historyków, którzy pozytywnie oceniają osiągnięcia Hertzberga. Lista przeciwników jest natomiast znacznie obszerniejsza: P. Bailleu, R. Krauell, M. Duncker. Do autorów, którzy surowo ocenili ministra, ale z większą dozą obiektywizmu, można zaliczyć F. C. Wittichena².

¹ Artykuł ten został oparty na publikacjach biograficznych: P. Bailleu, *Ewald Friedrich von Hertzberg*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 12, Leipzig 1880, s. 241-249; P. Saake, *Ewald Friedrich Graf Von Hertzberg*, [w:] *Pommersche Lebensbilder*, red. A. Hofmeister, Bd. 3, Stettin 1939, s. 89-113; oraz *Beduetende Persönlichkeiten – Ewald Friedrich Graf von Hertzberg-Lottin*, [w:] *Kreis Neustettin – ein pommersches Heimatbuch*, hrsg. H. Rogge, D. F. Stelter, Würzburg 1972, s. 450-451; *Deutsche Biografische Enzyklopädie*, Bd. 4, red. W. Killy, R. Vierhaus, München 1999, s. 654., por. również K. König, *Friedrich der Grosse und Pommern*, Stettin 1940, s. 176-177; A. T. Preuss, *Ewald Friedrich Graf von Hertzberg*, Berlin 1909.

² F. C. Wittichen, *Die Politik des Grafen Hertzberg 1785-1790*, „Historische Vierteljahrschrift”, 1906, s.174-204

W polskiej historiografii jest on traktowany z należytą powagą, ale nigdy nie została jego postać wyeksponowana w formie artykułu biograficznego lub monografii. Ewald Friedrich von Hertzberg widnieje zawsze w tle wydarzeń związanych z aspektami dotyczącymi Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Natomiast podobnie jak w historiografii niemieckiej Hertzberg częściej był wspomniany przez mistrzów polskiej historiografii przełomu XIX i XX wieku (Walerian Kalinka, Szymon Askenazy, Józef Dutkiewicz, Bronisław Dembiński) aniżeli współczesnych. Jednak nie znaczy to, że w ogóle jest zapomniany przez współczesnych badaczy. Ostatnimi czasy dużo miejsca w swej pracy badawczej poświęcił pruskiemu ministrowi Henryk Kocój. Prace tego historyka są cenne dla polskiej nauki ze względu na nowatorstwo. Dzięki niemu można odpowiedzieć na pytania związane ze stosunkiem np. Hertzberga i króla Fryderyka Wilhelma II do przymierza z Polską i do Konstytucji 3 Maja z 1791 roku.

Ewald Friedrich von Hertzberg przybył na świat 2 września 1725 roku w małej miejscowości Lotyn (niem. Lottin koło Szczecinka), należącej do dóbr rodowych Hertzbergów³. Był on synem Kaspara Dettloffa von Hertzberga i Elżbiety z domu von Kettwig-Pessin. Swoje dzieciństwo spędził w rodzinnej miejscowości, a w wieku sześciu lat został posłany na naukę pod opiekę pastora Rhensiusa w miejscowości Ciosaniec (Hasenfier), oddalonej o dwie mile od Lotynia. W 1739 roku został on posłany do Gimnazjum w Szczecinie. Spędził tu trzy lata. Młodego Hertzberga bardziej pociągała nauka niż służba w armii, która była tradycją w rodzinie Hertzbergów. Ojciec Ewalda wiedząc o braku predyspozycji swojego syna do służby w wojsku, wystarał się u króla Fryderyka II o zgodę na posłanie młodego Hertzberga na studia. W 1742 r. trafił na Uniwersytet w Halle, gdzie po trzech latach uzyskał tytuł doktora prawa dzięki dysertacji „*Jus publicum Brandenburgicum – de unionibus et comitiis electoribus*”. Jednym z jego nauczycieli był Christian Wolff, mistrz Leibniza.

Ewald Friedrich von Hertzberg po przybyciu do Berlina w 1745 roku zaprezentował swoją pracę doktorską hrabiemu Ludwikowi Podewilsowi i dzięki jego wstawiennictwu u króla Fryderyka II został zatrudniony na staż w kancelarii departamentu do spraw zagranicznych. W tym samym roku został on przydzielony jako drugi sekretarz dwóm posłom brandenburskim, przebywającym na placówce we Frankfurcie nad Menem, aby wesprzeć ich w misji przeciwdziałania wyborowi na cesarza, męża Marii Teresy, Franciszka I Stefana (książę lotaryński).

Hertzberg został zatrudniony w Archiwum Państwowym, jednocześnie król mianował go czasowo na pomocnika w radzie (Legationrath), a w 1750 r. objął on pieczę nad Tajnym Archiwum Gabinetowym (Geheimes Cabinets Archiv), zaś w 1752 r. otrzymał posadę w Tajnej Radzie (Geheime Legationrath). Duży wpływ na ten ostatni awans miał ożenek 28 października 1752 roku z Marią von Knyphausen, trzecią córką wcześniejszego ministra pruskiego. Dzięki temu małżeństwu wzbogacił się również o posiadłość Britz, położoną jedną milę na południe od Berlina.

Praca w ministerstwie i w archiwum miała duży wpływ na osobowość E. F. von Hertzberga. Szczególnie jego praca w archiwum pozwoliła mu na przyswojenie

³ Ród Hertzbergów pochodził z Turyngii, a na Pomorzu pojawili się w 1378 roku. W 1490 roku Jarosław von Hertzberg otrzymał od księcia pomorskiego Bogusława X dobra na Pomorzu: Lottin i Vietenberg. Por. P. Saake, op. cit., s. 89.

wiedzy z zakresu prawa i genealogii Domu Brandenburskiego, co było później wykorzystywane przy sporach o prawa sukcesyjne bądź przy roszczeniach terytorialnych. Sam Hertzberg szczycił się, że posiadał w pamięci wszelkie informacje na te tematy. Hertzberg mógł się zapoznać z tysiącami dokumentów podczas porządkowania archiwaliów, pozostawionych przez poprzednika (Heinricha Rüdigersa von Ilgena).

W 1754 roku Fryderyk II wydał rozkaz w ministerstwie, aby dopuścić Hertzberga do tajnych konferencji gabinetowych wraz z wglądem do tajnych depešy. Jednym z głównych zadań Hertzberga było sporządzanie memoriałów propagandowych, oraz pomoc prawna i archiwalna podczas negocjacji z obcymi dworami. Od 1755 roku Hertzberg został przydzielony ostatecznie do departamentu spraw zagranicznych.

Gdy w 1756 roku wojska pruskie wkraczały do Saksonii, król rozkazał Hertzbergowi przygotować memoriał uprawomocniający wkroczenie pruskiej armii do tego elektoratu. Hertzberg napisał w języku francuskim wykład: „*Memoire raisonnee sur la conduite des cours de Vienne et de Saxe et sur leurs desseins dangereux contre Sa Majeste la roi de Prusse avec le pieces originales et justificatives qui en fournissent des preuves*”. (Memoriał o zawartym bezprawnie traktacie i wynikającym z tego niebezpieczeństwie dla Jego Wysokości Króla w Prusach ze strony dworu w Wiedniu i dworu saskiego, potwierdzony dokumentami). Memoriał miał udowodnić Europie konieczność podjęcia przez Prusy wojny prewencyjnej przeciw tym krajom⁴. W późniejszych latach Hertzberg powątpiewał w nieodzowność prewencji, która spowodowała dla Prus katastrofalną w skutkach wojnę siedmioletnią 1756-1763. Takie poglądy wygłosił w referacie z 25 stycznia 1787 roku pt. „*Uwagi historyczne nad rokiem ostatnim życia Fryderyka króla pruskiego*”. Uznał on, że plany zaborcze mocarstw wobec Prus funkcjonowały, lecz wątpliwe było wdrożenie tych planów w życie: „*Rzecz jest pewna, iż te projekta były między wspomnianymi dworami ułożone, gdy jednak pod tą korespondencją zawarte między niemi były umowy, iż jeżeliby Król [pruski] miał dać okazję do wojny, na ten czas dopiero skutek swój wiążąc mają; zostaje zawsze rzeczą wątpliwą, czyli te ułożenia byłyby kiedykolwiek do skutku przywiedzione, i czyliby było większe niebezpieczeństwo czekać jak chcieć im zapobiec. Jakożkolwiek będzie ciekawość Króla i mała okoliczność zdrady sekretarza saskiego jest przyczyną tej okrutnej siedmioletniej wojny, która nieśmiertelną Fryderykowi II i narodowi pruskiemu zrobiła sławę, ale też całe prawie zniszczyła była państwo i ledwie nie do zupełnej przywiodła zguby*”⁵.

Wojna siedmioletnia stanowiła przełom w karierze Hertzberga jako dyplomaty. Na początku 1757 roku umarł Wahrendorf - Sekretarz w Departamencie Spraw Zagranicznych. Następcą jego został Ewald Friedrich von Hertzberg na podstawie nominacji królewskiej z 17 stycznia 1757 roku. Pełnił on funkcje podsekretarza (Unterstaatssekretär) i był on podwładnym dwóch ministrów do spraw zagranicznych Ludwiga Podewilsa i Karla Wilhelma Finckensteina. Hertzberg był

⁴ P. Saake, *Ewald Fridrich Graf von Hertzberg*, [w:] *Pommersche Lebensbilder*, Bd. 3, Stettin 1939, s. 95. Tłumaczenie tytułu memoriału dokonane zostało na podstawie niemieckiego przekładu: *Gegründete Anzeige des unrechtmässigen Vertragens und der gefährlichen Anschlägen und Absichten des Wienerischen und Sächsischen Hofes gegen Seine Königliche Majestät in Preussen mit schriftlichen Urkunden bewiesen*.

⁵ E. F. von Hertzberg, *Uwagi historyczne nad rokiem ostatnim życia Fryderyka II króla pruskiego*, napisany przez Hrabiego de Hertzberga w Zgromadzeniu Publicznym Akademii Berlińskiej dnia 24 stycznia 1787 czytane, Warszawa 1787, s. 53-54 (mikrofilm starodruku z Biblioteki Narodowej im. Ossolińskich we Wrocławiu).

wykorzystywany do tajnych misji dyplomatycznych, prowadząc niejednokrotnie zakulisowe rozmowy. W 1757 roku król powierzył Hertzbergowi tajną misję rozmów rozjemczych ze Szwedami, które jednak zostały zakończone fiaskiem. Na wiosnę 1762 r. uczestniczył w pracach nad pokojem z Rosją, zakończonych podpisaniem 5 maja 1762 r. traktatem obronnym. Hertzberg przyczynił się również w wypracowaniu traktatu pokojowego ze Szwecją, zawartego 22 maja 1762 r. W końcu 1762 roku został wysłany do Hubertsburgu, gdzie brał udział w rozmowach pokojowych pomiędzy Berlinem a Wiedniem⁶.

W trakcie wojny siedmioletniej Hertzberg dał się również poznać jako sprawny organizator Landwehry, przygotowując Pomorze do obrony przed wojskami okupacyjnymi. Ze swoich funduszy zorganizował dziesięć batalionów Landwehry⁷.

Za zasługi dyplomatyczne w wojnie siedmioletniej Hertzberg został mianowany 5 kwietnia 1763 roku przez Fryderyka II drugim ministrem w departamencie do spraw zagranicznych (zweite Staats- und Kabinettsminister). Pierwszym ministrem był, po śmierci Podewilsa w 1760 r., Finckenstein. Jako minister Hertzberg otrzymywał uposażenie rządu 5 tysięcy talarów i dodatkowo otrzymywał pensję za stanowisko naczelnika Archiwum Państwowego.

Ewald Friedrich von Hertzberg do śmierci Fryderyka II w ministerstwie do spraw zagranicznych odgrywał rolę bardziej archiwisty i sprawnego kancelisty, gdyż król sam kierował tymi sprawami, dbając o jak najlepsze położenie polityczne Prus. Między ministrem a królem istniały dobre relacje, a Fryderyk II doceniał pracowitość i potencjał intelektualny Hertzberga. Rzadko dochodziło do spotkań osobistych między królem a ministrami, gdyż sprawy państwowe były załatwiane drogą korespondencyjną.

Fryderyk II jako jeden z nielicznych władców w Europie przywiązywał dużą wagę do działalności propagandowej, która miała przysporzyć przychylność oświeceniowej Europy dla Prus w spornych kwestiach. Z tego względu wykorzystał w pełni wiedzę swojego ministra, m.in. podczas pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 roku, oraz sporu o sukcesję bawarską w latach 1778-1779. W pierwszej sprawie Hertzberg miał za zadanie dowieść prawa dziedziczne Hohenzollernów do Prus Królewskich i w tym celu sporządził memoriał „*Wykład praw króla Jegomości Pruskiego do Księstwa Pomeranii i do wielu innych ziem Królestwa Polskiego wraz z dokumentami*”, który obiegł całą Europę.

Minister Hertzberg przy pierwszym rozbiorze Polski oddał spore zasługi dla dynastii Hohenzollernów, zabezpieczając żywotne interesy. Podczas negocjowania umowy granicznej z 18 września 1773 roku, dzięki jego błyskotliwemu umysłowi, poczyniono zapis w umowie, zmieniający warunki traktatu welawskiego z 1657 r. odnośnie praw dziedzicznych do Prus Książęcych po wygaśnięciu linii brandenburskich Hohenzollernów. Według starego zapisu po wygaśnięciu męskiej linii tej dynastii, Prusy Książęce miały wrócić w posiadanie korony polskiej. O tym artykule traktatu pamiętał Hertzberg i zadbał o jego zmianę. Wymusił zgodę Polaków na wyrzeczenie się praw alodialnych do tej dzielnicy i do zezwolenia na dziedzictwo w linii żeńskiej⁸.

⁶ A. T. Preuss, op. cit., Berlin 1909, s. 22-25.

⁷ Ibidem, s. 21-22 oraz por. *Pommersche Lebensbilder*, op. cit., s. 97-98.

⁸ A. T. Preuss, op. cit., s. 45-46.

W tym samym okresie ogromny talent prawniczy jak również dyplomatyczny wykazał również Hertzberg podczas sporu granicznego w kwestii Nowego Portu w Gdańsku. W sprawie Nowego Portu wyniknęła batalia prawnicza, w której prym wiódł po stronie pruskiej Hertzberg. W 1773 roku wydał on dysertację, udowadniającą pruskie prawa do Nowego Portu na podstawie prawa sukcesyjnego Prus do posiadłości klasztoru Cystersów w Oliwie⁹. Hertzberg wspomina o tym w referacie z 1787 roku pt. „*Uwagi historyczne nad rokiem ostatnim życia Fryderyka II...*”:

„Znalazłem także dowody oczywiste, podług których port Wisły nie należał do miasta Gdańska, ale co do własności, do Opactwa Oliwskiego, co do zwierzchności zaś do Króla, jako Pana dziedzicznego i prawdziwego Pomerellii...”¹⁰.

Strona polska kwestionowała pruskie prawa. Główną rolę odgrywał tu gdański syndyk i sekretarz miejski, Salomon Jantzen. Kwestionował on argumenty Hertzberga na łamach broszury: „*Reflexions sur la propriete du port Danzig*”, wydanej przez Radę Miejską Gdańską, którego tłumaczenie w języku niemieckim pojawiło się w Berlinie w 1773 roku. Spowodowało to kolejną dysertacją Hertzberga, na którą Jantzen ponownie odpowiedział przez pismo: „*Remarques sur la piece intitulee: Preuves et defense des droits*”¹¹. W sporze prawnym znamieną rolę odegrał również Karol Fryderyk Gralath,¹² oraz znany prawnik gdański, polemizujący z wywodami Hertzberga, Daniel Gralath¹³. Jeszcze w późniejszym okresie sprawa Gdańska będzie stanowiła poważny aspekt w polityce kreowanej przez Hertzberga. Wrócił do kwestii Gdańska forsując poważne i nowatorskie plany. Był on ogarnięty wizją aneksji tego miasta oraz Torunia w obręb granic Prus. Mało kto pamięta o fakcie związanym z pewną koncepcją Hertzberga wobec najważniejszego miasta portowego Rzeczypospolitej. Otóż hrabia był jednym z pierwszych, który zaproponował w styczniu 1791 roku utworzenie z Gdańska wolnego miasta¹⁴.

W wypadku sporu o sukcesję bawarską otrzymał on zadanie zbadania praw dziedzicznych władców europejskich do tego elektoratu. Hertzberg wykazał się tu erudycją i sprawnym doborem faktów, podważając prawa Habsburgów do sukcesji Bawarii. Wskazywał jednocześnie na prawa Wittelsbachów oraz alodialne prawa Saksonii i Meklemburgii¹⁵.

W trakcie rozbioru Polski i sporu o sukcesję bawarską Hertzberg wykazywał się kreatywną myślą polityczną, lansując plan indemnizacyjny, mający spowodować odebranie Galicji Austrii i oddanie jej Polsce a w zamian za to Polska miała wynagrodzić Prusy Gdańskiem i Toruniem. Początkowo król przychylnie oceniał owe plany chwając Hertzberga za patriotyzm, lecz jego plan w 1778 r. przewidujący austriacką cesję Bawarii w zamian za oddanie Galicji wywołał pisemne zganiecie

⁹ Ibidem, s. 45; S. Kutrzeba, *Gdańsk. Przeszłość i teraźniejszość*, Lwów 1928, s. 120-121; por. *Historia Gdańska (1655-1793)*, t. 3, cz. 1, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1993, s. 581; K. Mężyński, *Misja pruska G. E. Grodka w Gdańsku w 1787*, „Rocznik Gdański”, t. 26, 1967, s. 43; S. Askenazy, *Gdańsk a Polska*, Warszawa 1918, s. 60.

¹⁰ E. F. von Hertzberg, op. cit., s. 70.

¹¹ *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, s. 581.

¹² J. Dygdała, *Politycy gdańscy doby oświecenia*, [w:] *Mieszczanstwo gdańskie*, red. S. Salmonowicz, Gdańsk 1997, s. 148, 150.

¹³ A. F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego oświecenia*, Warszawa 1976, s. 140-143.

¹⁴ J. Dutkiewicz, *Sprawa Gdańska w dobie Sejmu Czteroletniego w oświetleniu korespondencji dyplomatycznej pruskiej*, „Zapiski Historyczne”, t. 20, 1954, s. 364.

¹⁵ A. T. Preuss, op. cit., s. 48-63.

ministra przez Fryderyka II, który nie zgadzał się na oddanie Bawarii Habsburgom. To wydarzenie spowodowało oziębienie we wzajemnych stosunkach, jednak nie oznaczało to popadnięcia ministra w niełaski. Król Fryderyk II był bowiem znany z szorstkiego traktowania swoich podwładnych, nawet swojego brata księcia Henryka.

Wspomniane plany indemnizacyjne autorstwa Hertzberga były prawdziwym mistrzostwem kunsztu dyplomacji, dzięki którym mógł minister doprowadzić do tak wymarzonego przez Fryderyka II powiększenia Prus przy małym nakładzie sił. Dlatego warto bliżej przyjrzeć się owym koncepcjom.

Już od dłuższego czasu dyplomacja pruska była ogarnięta ideą „zaokrąglenia” granic Prus. Ewald Friedrich von Hertzberg za panowania Fryderyka II nakreślił plany cesyjne, mogące przysporzyć nabytki terytorialne Prusom. Plan Hertzberga mógł być wykorzystany w momencie napięć międzynarodowych, prowadzących do naruszenia terytorialnego status quo.

Pierwszy raz Hertzberg przedstawił swój plan królowi w okresie pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej. Minister dowiedział się o nadużyciach wojsk austriackich przy anektowaniu południowych ziem Rzeczypospolitej. Wtedy wojska cesarskie przekroczyły rzekę Zbrucz, będącej poza obszarem demarkacyjnym określonym w traktacie rozbiorowym ze stycznia 1772 r. W tym czasie Austria dokonała aneksji Bukowiny. Prusy za zgodę na przyznanie Austrii Bukowiny i terenów polskich nad Zbruczem, żądały większych nabytków nad Notecią w Rzeczypospolitej. W styczniu 1773 r. przedłożył Hertzberg swój pierwszy plan zamienny. Otóż Hohenzollernowie mieli na Litwie w spadku po Radziwiłłach dwie posiadłości: Taurogi i Serej. Hertzberg proponował oddać je Rzeczypospolitej w zamian za kilka powiatów wielkopolskich aż do rzeki Obry. Król pochwalił ministra za gorliwość, jednak plan odłożył¹⁶. Po śmiałej akcji „Grenzzug” prowadzonej przez Brenckenhoffa w latach 1772-1773, granica Prus została oparta o Konin, Kalisz i Gniezno. W połowie 1773 r. Hertzberg wystąpił ponownie ze swoim planem. Został on lekko zmodyfikowany. Za Taurogi i Serej żądał tym razem południowo-zachodniego pasa Wielkopolski. Minister Blumanthal dodatkowo dał znać, że w skarbcu znajduje się jako zastaw jedna z koron wawelskich, więc za nią można byłoby uzyskać trójkąt ziemi dobrzyńskiej aż po rzekę Drwęcę na prawym brzegu Wisły¹⁷. Zabiegi ministrów zostały zaniechane z powodu ostatecznego porozumienia między dworami w 1775 roku. Austria zatrzymała Bukowinę, a za to Prusy utrzymały część ziemi nadnoteckiej, ale jednocześnie wycofały się z terytorium Rzeczypospolitej, nieprzewidzianego w układach rozbiorowych. Podobnie uczyniła Austria na Podolu¹⁸.

W latach 1778-1779 rozgrzała wojna o sukcesję bawarską, której wynik mógł doprowadzić do znacznych zmian na mapie Europy. Gdy 31 grudnia 1777 r. umarł Maksymilian Józef (elektor bawarski), wojska cesarskie w styczniu 1778 r. przekroczyły granicę Bawarii i zajęły terytorium uzgodnione z księciem Palatynatu

¹⁶ W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Warszawa 1981, s. 165-166.

¹⁷ Ibidem, s. 169.

¹⁸ Ibidem, s. 174. W 1775 roku Katarzyna II po unormowaniu swoich spraw związanych z wojną wschodnią dawała do zrozumienia Fryderykowi II, że nie popiera poczynań nad Notecią. Natomiast 7 VIII 1775 pruski dyplomata Benoit złożył oświadczenie obliczone, że Józef II nie ustąpi w sprawach bałkańskich i Podola. Jednak Austria poszła na ustępstwa.

Karolem Teodorem. Doszło do interwencji dworu pruskiego. Na początku chciano rozwiązać konflikt drogą negocjacji. W ostateczności cała sprawa doprowadziła do zbrojnej konfrontacji, którą zakończono za pośrednictwem Katarzyny II podpisaniem pokoju w Cieszynie 13 maja 1779 roku¹⁹. Na początku konfliktu, gdy były widoki na pokojowe rozwiązanie, pojawiały się różne propozycje cesji terytorialnych. Kanclerz austriacki, Wentzel Anton Kaunitz, za zgodę Prus dla planu zamiany Bawarii na Belgię dla Karola Teodora był skłonny poprzeć pretensje Fryderyka II do Gdańska i Torunia²⁰. Zwolennikiem polityki ekwiwalentów na dworze pruskim był E. F. von Hertzberg, który w styczniu 1778 r. wystosował memoriał do Fryderyka II w tej sprawie. Hertzberg zdawał sobie sprawę ze skłonności Austrii do ustępstw i nakreślił plan indemnizacyjny. Według tego projektu Prusy wyraziłyby zgodę na aneksję ziem bawarskich pod warunkiem, że :

- Austria odstąpiłaby Rzeczypospolitej zachodnią część Galicji po Dunajec z żupami solnymi w Wieliczce,
- Rzeczpospolita w zamian za to odstąpiłaby Prusom Gdańsk i Toruń oraz pas ziemi wielkopolskiej nad Obrą,
- Prusy uzyskałyby Łużyce po rzekę Elsterę a w zamian za to Saksonii przypadłyby margrabstwa frankońskie, co byłoby wynagrodzeniem dla elektora saskiego za jego utratę praw do dziedzictwa alodialnego w Bawarii²¹.

Ponownie swój plan przedstawił Hertzberg 27 czerwca 1778 r. na dworze poczdamskim z myślą przedłożenia sprawy sejmowi Rzeszy. Fryderyk II odniósł się do planów dość sceptycznie. Niektóre publikacje historyczne przedstawiają, że król pruski wygnał i zganił ministra za ów plan, który oddając Austrii Bawarię, uczyniłby wiele szkody pruskiej racji stanu. Taki fakt podał m.in. Szymon Askenazy. Nie jest to do końca prawdą, gdyż jak zauważył Jerzy Michalski, król pruski odniósł się pisemnie do tych propozycji, a nie w rozmowie bezpośredniej ze swoim ministrem w gabinecie, jak opisał to Askenazy²².

¹⁹ Austria od wielu lat zamierzała dokonać zamiany Bawarii na Niderlandy austriackie w celu zaokrąglenia granic. Dodatkowo pozycja Austrii wzmocniłaby się w Rzeszy, prowadząc jednocześnie do pogorszenia geopolitycznego położenia Prus. Bezpomocność elektora bawarskiego Maksymiliana Józefa nastroczała wiele kombinacji. Współregent cesarski Józef II od dawna zabiegał o przyznanie mu sukcesji tronu bawarskiego. Spadkobiercą był Karol Teodor, który uległ presji Józefa II i zrzekł się jednej trzeciej terytorium Bawarii. Pominięto wtedy prawa Karola księcia Zweibrücken i elektora saskiego. Dopiero pokój w Cieszynie uporządkował prawa pozostałych. Austria otrzymała małe skrawki Bawarii tzw. Innviertel, księżę Zweibrücken zapewnienie następstwa po Karolu Teodorze, Saksonia odszkodowanie pieniężne za swe prawa do sukcesji bawarskiej. Fryderyk II otrzymał zapewnienie sukcesji w Ansbach i Bayreuth. Zob. E. Rostworowski, *Historia powszechna - wiek XVIII*, Warszawa 1994, s. 457; oraz M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1648-1789*, Warszawa 1976, s.180-185; oraz T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772-1793-1795*, Warszawa 1990, s. 161-164 oraz W. Konopczyński, op. cit., s. 210-215.

²⁰ Kaunitz zmodyfikował plany zamienne. Uważał podobnie jak Maria Terasa, że oddanie Karolowi Teodorowi Belgii za Bawarię jest niekorzystnym rozwiązaniem dla interesów Austrii. Dlatego zaproponował stworzenie „królestwa Galicji i Lodomerii” i oddanie tronu Karolowi Teodorowi w zamian za Bawarię. Ten jednak upierał się przy Niderlandach. Zob. J. Michalski, *Polska wobec wojny o sukcesję bawarską*, Warszawa 1964, s. 14.

²¹ J. Michalski, op. cit., s. 9.

²² Por. S. Askenazy, *Przymierze polsko-pruskie*, Warszawa 1918, s. 27; oraz J. Michalski, op. cit., s. 10-12: cały paradoks zaistniał właśnie po opublikowaniu przez S. Askenazego „Przymierza polsko-pruskiego”, w którym stwierdził, że Fryderyk II na propozycje Hertzberga sromotnie się zdenerwował i ustnie go skarcił. Okazuje się, że nie doszło do ustnej reprimendy. Askenazy opierał swoją wiedzę w tej sprawie na pracy P. Bailieu w języku niemieckim, w którym słowo „Antwort” rozumiał jako ustną odpowiedź, a w gruncie rzeczy Fryderyk II do propozycji ustosunkował się pisemnie. Ta odpowiedź widniała w języku francuskim „*Allez vous promener avec vos indignes plans! Vous êtes fait, pour être le ministre de gens coïsons comme l'électeur de Baviere, mais non pour moi.*” (*Proszę niech*

Przez długie lata po wydarzeniach bawarskich nie było okazji, aby owe plany mogły ponownie ujrzeć światło dzienne. Dopiero wojna wschodnia w 1787 r. obudziła marzenia ministra Hertzberga. Uznał, że jest to sprzyjający moment dla polityki indemnizacyjnej. Pod pretekstem utrzymania terytorialnego status quo chciał dokonać wymiany ekwiwalentów. Hertzberg był zaniepokojony, że sąsiednie państwa mogłyby się powiększyć kosztem terytorium Turcji, jednocześnie pomijając przy tym Prusy. Dlatego dyplomacja pruska zamierzała wystąpić w tej wojnie jako mediator między Turcją a państwami cesarskimi, dokonującymi zaborów terytorium osłabionego państwa muzułmańskiego. Prusy otrzymały dyplomatyczne wsparcie Anglii w kwestiach związanych z Turcją. Jak pokazały późniejsze wydarzenia, chwiejne stanowisko rządu londyńskiego miało szczególnie wpływ na dalsze losy pruskiego planu.

Minister E. F. von Hertzberg oparł swój projekt wymiany terytorialnej na poprzednich założeniach, będących wytworem fryderycjańskich dążeń do wchłonięcia Gdańska i Torunia. Już w momencie obejmowania tronu przez Fryderyka Wilhelma II ten wytrwały kanclista poprzysiągł, że bez wyciągania miecza z pochwy przysporzy Prusom nie tylko Gdańsk i Toruń, ale także Wielkopolskę i że oprze granicę Prus o Wisłę w drodze zmian terytorialnych²³. Hertzberg również dążył do odebrania Austrii Galicji²⁴. Swoje wizje rozwiązania konfliktu wschodniego poruszał już 24 listopada 1787 roku w listach do posła pruskiego w Stambule, Dietza²⁵. W grudniu 1787 roku minister zaproponował królowi następujący plan mediacji pruskiej:

1. Austria miałyby wrócić do dawniejszych granic z Turcją zgodnych z postanowieniami układu passarowickiego z 1718 roku. Proponował włączenie do Austrii Mołdawii do Seretu i Wołoszczyzny aż do Aluty oraz część Serbii do Timoku.
2. Austria za tą mediację miała wrócić Rzeczpospolitej Galicję.
3. Rzeczpospolita w zamian za pomoc w odzyskaniu Galicji miała Prusom dać Gdańsk i Toruń, a także Poznań i Kalisz
4. Aby otrzymać zgodę Rosji na tego typu zamianę, należało ją obłaskawić Oczakowem i Besarabią od Turcji. Jednocześnie Turcja miała się zrzec roszczeń do zajętego przez Rosję Krymu.
5. Turcja za zgodę na takie ustępstwa miała otrzymać od Prus i jej sojuszników gwarancję nienaruszalności granic na południe od Dunaju.

---

pan porzuci swoje plany. Jest Pan stworzony do tego, aby być ministrem ludzi nikczemnych jak elektor Bawarii, ale nie dla mnie) J. Michalski zauważył, że sformułowaniem Askenazego miał się zasugerować W. Konopczyński, który stwierdził, że król listownie pochwalił ministra, lecz ustnie sponiewierał (por. W. Konopczyński, op. cit., s. 215). Konopczyński w przeciwieństwie do Askenazego dotarł do źródła. J. Michalski uwydatnił luki w aparacie naukowym Askenazego.

²³ S. Wałęga, *Międzynarodowe uwarunkowania zaboru Torunia przez Prusy w II rozbiórce Polski 1793*, „Rocznik Toruński”, t. 22, 1994, s. 291-292.

²⁴ S. Askenazy, op. cit., s. 26-27: Hertzberg nie mógł przeboleć, iż w pierwszym rozbiórce Rzeczpospolitej Fryderyk II zgodził się na zabór Galicji przez Austrię. Uznał to za kardynalny błąd i uszczerbek dla pruskich interesów.

²⁵ J. Dutkiewicz, *Polska a Turcja w czasie Sejmu Czteroletniego 1787-1792*, Warszawa 1934, s. 29; Są przypuszczenia, że minister starał się już działać w sprawie cesji Gdańska i Torunia już na wiosnę 1787, starając się pozyskać dla swych planów obóz Puławian. W tym też czasie nawiązywał z nimi kontakty, by przygotować fundamenty na polskiej scenie dla akceptacji pruskich zamierzeń, Zob. K. Mężyński, *Misja pruska G. E. Grodka w Gdańsku w roku 1787*, „Rocznik Gdański”, t. 26, 1967, s. 62.

6. Prusy miałyby się wystrząść o zwrot dla Szwecji rosyjskiej części Finlandii, za co Prusy otrzymałyby Pomorze Szwedzkie²⁶.

Fryderyk Wilhelm II po zapoznaniu się z programem mediacji oddał go do analizy ministrowi Finckensteinowi. Ten podszedł do tych zamiarów dość sceptycznie, uznając jednocześnie, że trzeba być złym obywatelem aby nie przyłożyć ręki do takiego dzieła. Wątpił jednocześnie, aby Turcja czy Austria zgodziły się na takie wyrzeczenia²⁷. Ostatecznie król zaakceptował ten projekt i już w grudniu 1787 roku posłano instrukcje Kellerowi do Petersburga, aby przedłożył dworowi carskiemu projekt mediacji, jednak nie zagłębiając się zbytnio w szczegóły planu indemnizacyjnego. Po odrzuceniu przez imperatorową Rosji Katarzynę II pruskiej mediacji, dyplomacja pruska zaproponowała je w Stambule. Jednak tutaj również patrzono sceptycznie na owe zabiegi.

Powodzenie realizacji planów Hertzberga było uzależnione od przebiegu wojny. Najlepsza sytuacja dla pruskiej dyplomacji istniała w momencie porażek wojsk tureckich. Tylko wtedy sułtan był skłonny do mediacji dworu poczdamskiego. Niestety rok 1788 nie był łaskawy dla zamiarów Hertzberga, gdyż chwilowe zwycięstwa Turków na froncie potęgowały opór Wielkiego Diwanu. Wtedy minister był zmuszony zmodyfikować swój plan w lipcu 1788 roku. Nie był on nastawiony na globalne zmiany. Hertzbergowi chodziło tylko o zdobycie Gdańska i Torunia. Dlatego zadaniem dla Turcji, w zamian za mediację pruską, było nakłonienie polskiej dyplomacji do wyrzeczenia się tych miast dla Prus. Sułtan aby przekonać Polaków do tego, miałby złągodzić prawo do żeglugi dla polskich statków, lub nadać Rzeczypospolitej nieokreślone bliżej terytorium między Dniestrem a Prutem. Drugi wariant z sierpnia 1788 r. głosił, że Turcja domagać się będzie oddania Polsce całej Galicji, ale w zamian za to Polska miała oddać żądane przez Prusy miasta. Wszystko to Turcja miała uczynić z wdzięczności za pomoc pruskiej dyplomacji w wypracowaniu układu pokojowego z cesarskimi dworami, jednocześnie pilnując by nie doszło do terytorialnego uszczuplenia Państwa Osmańskiego²⁸.

Po prusko – austriackich negocjacjach w Reichenbach, zakończonych porozumieniem w dniu 27 lipca 1790 r., koncepcja Hertzberga upadła, mimo że w jego myśli wyraźne były tendencje do stworzenia mocarstwowej pozycji Prus bez militarnego wysiłku.

O znaczeniu i roli jaką powinny odgrywać Prusy w Europie pisał Hertzberg w listach do księcia Henryka już w 1779 roku. Podkreślał o wadze utrzymania związku politycznego z Rosją i zmontowaniu koalicji przeciw Austrii i Francji. Jako przeciwwagi dla potencjału Habsburgów upatrywał w Turcji i zamyślał o stworzeniu niezależnego państwa greckiego, które politycznie byłoby związane z interesami Prus. W jego wizjach politycznych pojawiały się myśli wcielenia Pomorza Szwedzkiego. Ważnym aspektem w koncepcjach politycznych była Rzeczpospolita. Jego polityka wobec Polski opierała się o zasadę przeciwdziałania reformatorskim tendencjom

²⁶ S. Askenazy, op. cit., s. 28 oraz R. H. Lord, *Drugi rozbiór Polski*, Warszawa 1984, s. 42.; W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, Warszawa 1991, t. 1, s. 49-51.; B. Dembiński, *Polska na przełomie*, Lwów 1913, s. 61-62 oraz J. Dutkiewicz, op. cit., s. 29; E. Kotarski, *Publicyści o Gdańsku w przeddzień obrad Sejmu Wielkiego*, „Rocznik Gdański”, t. 43, 1983, s. 162; A. T. Preuss, op. cit., s. 145.

²⁷ B. Dembiński, op. cit., s. 62.

²⁸ J. Dutkiewicz, op. cit., s. 29-30.

i utrzymania Rzeczypospolitej jako państwa drugiej kategorii²⁹.

Swoimi koncepcjami politycznymi wspierał Hertzberg również budowę Fürstenbundu (Związku Księżąt Niemieckich), zawartego w 1785 roku. W trakcie konstruowania tego związku nie obyło się bez poróżnień między Hertzbergiem a królem Fryderykiem II³⁰.

W 1785 roku Hertzberg brał również udział w podpisywaniu układu handlowego ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki, gwarantującego wzajemne poszanowanie na morzu w razie wojny. W tym też czasie Hertzberg był autorem listu do Georga Washingtona, w którym pochwalał amerykański przykład walki o wolność i przekazywał swoje uznanie dla narodu amerykańskiego³¹.

W ostatnich dniach życia króla Fryderyka II minister Hertzberg był jego prawą ręką, co wpłynęło na wzrost jego pozycji na dworze poczdamskim. Oznaką tego było ciągle przebywanie Hertzberga przy boku umierającego króla. Ostatnie dni życia Fryderyka II zostały zobrazowane przez Hertzberga w referacie pt. *„Uwagi historyczne nad ostatnim rokiem życia Fryderyka II ...”* Tymi słowami przedstawił on agonię swojego władcy:

„...sam oczywistym byłem wszelkich tych kroków i czynności świadkiem; bawiąc się przy Królu, na rozkaz mi dany, przez ostatnie pięć tygodni jego życia; to jest od 9 lipca do 17 sierpnia, dnia skonania. Przyznać muszę, co Ichmość Panowie Hrabiowie Schwerin i Görtz, Lucchesini i Piuto potwierdzą, bośmy go przez ten czas trzy lub cztery godziny na dzień widzieli, że lubo chorobę puchliny wodnej tak zmęczony, iż się krzesła, na którym dzień i noc, nie mogący wygodnego na łóżku, nieprzestannie siedział...”³²

Stosunki panujące na dworze poczdamskim w chwili śmierci Fryderyka II i obejmowania władzy przez Fryderyka Wilhelma II opisał również hrabia Honore Gabriel Riqueti de Mirabeau. W rozpowszechnianych pismach Mirabeau wyrażał obawy przed wzrastającą pozycją Hertzberga. Później minister pruski miał za złe francuskiemu publicyście, że ten przedstawił jego osobę w złym świetle i uznał przedstawiane przez Mirabeau fakty za kłamstwa.

Rok 1786 był przełomem w karierze dyplomatycznej Hertzberga. Minister przeistoczył się z „ministra-archiwisty” w wytrawnego dyplomate, który mógł realizować swoje koncepcje polityczne, gdyż nie był już ograniczony przez despotycznego władcę, jakim był Fryderyk II. Po śmierci Fryderyka II Hertzberg zdominował ministerstwo do spraw zagranicznych. Brak zdecydowania i politycznego wyrobienia króla Fryderyka Wilhelma II spowodowało, że Hertzberg uzyskał pełną kontrolę nad korespondencją dyplomatyczną. Władca pruski ograniczył się tylko do zatwierdzania, ewentualnie wnoszenia poprawek do politycznych projektów. Pozycja polityczna przeciwników Hertzberga nie była jeszcze na tyle silna, aby podważyć autorytet pierwszego ministra, z którym liczył się sam król.

Świadectwem uznania zasług doświadczonego Hertzberga przez Fryderyka Wilhelma II, było nadanie mu tytułu hrabiowskiego i odznaczenia Orderu Czarnego

²⁹ A. T. Preuss, op. cit., s. 64-65.

³⁰ Ibidem, s. 72-95: Hertzberg podczas konstruowania Związku Księżąt przesłał królowi 31 października 1784 swój projekt.

³¹ Ibidem, s. 97-99.

³² E. F. von Hertzberg, op. cit., s. 20.

Orła (der Schwarze Adlerorden) podczas ceremonii hołdu królowi w Prusach w Królewcu w 1786 roku. Tytułem tym również zostali uhonorowani krewni Hertzberga. W tym też roku Hertzberg otrzymał nominację na Kuratora Pruskiej Akademii Naukowej.

Dominacja Hertzberga w ministerstwie nie trwała wiecznie. Na dworze królewskim pojawiły się osoby, które naruszyły ten stan. W organizowaniu intryg przeciw ministrowi szczególną rolę odgrywali Hans Rudolf von Bischoffwerder, Johann Christoph von Wölner oraz Girolomo Lucchesini. Spowodowali oni osłabienie pozycji Hertzberga na dworze królewskim, a po wydarzeniach w Reichenbach (Dzierżonów) w 1790 stracił on autorytet, popadając w niełaskę u króla. Z tego względu Hertzberg wystosował 17 września 1790 roku list do króla, w którym mimo wyrażenia szacunku dla władcy formułował swoje myśli dosadnie. Dał do zrozumienia w liście, że od 45 lat był oddany służbie dla Prus i nie zasługuje na takie traktowanie. Król jeszcze całkiem nie wydalil Hertzberga z ministerstwa. Nastąpiło to dopiero po naradzie korony 7 kwietnia 1791 roku, kiedy obrażony król na ministra pozbawił Hertzberga prawa dostępu do sekretów państwowych. Ostatecznie 5 lipca 1791 roku uzyskał Hertzberg dymisję, w sumie na swój wniosek, nie mogąc znieść dalej takiego hańbiącego traktowania. W taki oto sposób dobiegła kariera Hertzberga jako dyplomaty.

Oprócz zdolności politycznych posiadał Hertzberg talent naukowy, który, jak zauważył Paul Bailleu, został nie do końca rozwinięty z powodu obowiązków kancelaryjnych. W 1752 roku Hertzberg, dzięki publikacjom na tematy związane z historią Brandenburgii, otrzymał nagrodę i zaszczytne miejsce w Królewskiej Akademii Naukowej. Na tej akademii dokonywał też wiele odczytów w dniu urodzin Fryderyka II 24 stycznia, charakteryzujących się starannym opracowaniem tematu i będących cennym źródłem o funkcjonowaniu państwa pruskiego. Do najważniejszych referatów należą³³:

- 1781 - odczyt na temat rządów Fryderyka Wilhelma - Wielkiego Elektora.
- 1782 - „*Reflexions sur la force des Etats et sur leur puissance relative et proportionnelle*”, w którym zawarł statystykę ludności i powierzchni państwa pruskiego. Poruszył również kwestię położenia i znaczenia Prus na lądzie i morzu. Pokusił się również o charakterystykę rządów Fryderyka II i scharakteryzował ludność zamieszkującą państwo.
- 1783 - „*Disertation sur les revolutions des Etats et particulierement sur celles de l'Allemagne*”. W tym referacie stworzył patos narodu niemieckiego. Uznał, że tylko naród niemiecki jest najpocziwszym na świecie, a granice rzymskiego państwa wyznaczone są przez rzeki Ren i Dunaj. Udowadniał, że korzenie języka niemieckiego są związane z językiem, którym posługiwali się Tacyt, Pliniusz, Ptolemeusz i Cezar.
- 1784 - „*Sur la forme des gouvernements et quelle est la naeilleure*”. W tym odczycie zaprezentował propozycje reformy państwa. Ogłaszał, że w przyszłości konieczne będzie uwłaszczenie chłopów przez nadanie im ziemi w wieczystą dzierżawę.
- 1785 - „*Sur la population des Etates en geueeral et sur celles des Etates*

³³ Wykaz referatów dokonany na podstawie A. T. Preuss, op. cit., s. 194-201.

Prussiens en particulier”. Dokonał on przeglądu demografii ziem brandenbursko-pruskich, poczynając od wyludnienia po wojnie trzydziestoletniej, kończąc na stanie państwa pruskiego w 1783 roku. Zastanawiał się nad czynnikami powodującymi odbudowę potencjału demograficznego. Według jego obliczeń w 1783 r. w Prusach zamieszkiwało 6 milionów ludności, przy czym w 1740 roku stan ten wynosił 2 miliony 230 tysięcy.

- 1786 - „Sur la veritable richesse des Etats, la balance du commerce et celle du pouvoir”.

- 1787 – „*Sur la derniere annee de la vie de Frederic II*” (Uwagi nad rokiem ostatnim życia Fryderyka II). Zawarł tu zestawienia statystyczne zarówno dotyczące stanu gospodarki jak i związanych ze stanem liczebnym zawartych małżeństw, urodzin i zgonów. Opisał także zasługi Fryderyka II i czynności króla w ostatnich dniach jego życia.

- 23 sierpnia 1787 – wykład o pierwszym roku panowania Fryderyka Wilhelma II.

W kolejnych latach Hertzberg wygłaszał wykłady podsumowujące kolejne okresy panowania Fryderyka Wilhelma II, tłumacząc w nich również cele polityczne dyplomacji pruskiej.

Od roku 1786 w Akademii Królewskiej pełnił funkcję kuratora, mając przy tym wpływ na obsadę składu kolegium akademickiego. Duże zasługi poczynił Hertzberg dla języka niemieckiego, a w styczniu 1792 r. wygłosił wykład o poprawie języka niemieckiego według planów Leibniza.

Nie zaprzestał odczytów po swojej dymisji w lipcu 1791 r., czego dowodem był referat 6 października 1791 roku pt. „*Memoire sur la revolutions des Etats externes, internes et religieuses*”. Ostatni raz odczytał osobiście referat 27 stycznia 1793 roku. W następnym roku jego stan zdrowia nie pozwolił mu na kolejne odczyty. W Akademii pojawił się jeszcze raz 25 września 1794 r., gdzie opracował referat o zbrojnej neutralności w wojnie morskiej, lecz został już odczytany przez innego członka Akademii.

Hertzberg przysłużył się również Fryderykowi II dokonując przekładów dzieł filozoficznych starożytnych klasyków z języka łacińskiego na język francuski. Fryderyk II wykorzystał również umiejętności Hertzberga z zakresu archiwistyki, historii i prawa, pisząc swoje dzieło historyczne pt. „*Memoires de Brandenburg*”. Wspomina o tym Hertzberg w „*Uwagi historyczne nad rokiem ostatnim życia Fryderyka II, króla pruskiego*”:

„Napisał najprzód [Fryderyk II] i do druku w roku 1746 sławne dzieło pod tytułem „*Memoires de Brandenburg*” zawierając w sobie historię przodków swoich aż do zaczęcia panowania swego, do której po większej części ja ekstrakty z archiwum wyjmować musiałem, osobliwie wszystkiego co do opisania wojny trzydziestoletniej i do historii wojska Brandenburgii służyć mogło”³⁴.

Po zakończeniu kariery ministerialnej Hertzberg zabrał się do pisania dzieła historycznego o życiu Fryderyka Wielkiego, którego nie mógł zakończyć z uwagi na stwarzane mu przeszkody w dostępie do archiwum ze strony dworu królewskiego. Król Fryderyk Wilhelm II nie chciał udzielić również zgody na opublikowanie

³⁴ E. F. von Hertzberg, op. cit, s. 43.

trzeciego tomu zbioru pism i akt państwowych pt. „*Recueil des deductions, manifestes, declarations...*”, zawierającego materiały dotyczące wydarzeń z lat 1789-1790. Mimo zakazu królewskiego ten tom zbiorów dokumentów ukazał się pod anonimowym autorstwem w Hamburgu.

Życie prywatne ministra było ustabilizowane. Fakty pokazały, że w dużej mierze koligacje rodzinne pomogły mu w karierze urzędniczej, pozwalając wspiąć się na najwyższy szczebel. W 1752 r. ożenił się z Marią von Knyphausen, córką zmarłego ministra i wnuczką Heinricha Rüdigera von Ilgena, ministra spraw zagranicznych (Kabinettsminister) za panowania Fryderyka I i Fryderyka Wilhelma I, oraz naczelnika Archiwum Państwowego. Dzięki temu małżeństwu odziedziczył on wiano żony, posiadłość Britz, położoną jedną milę na południe od Berlina. W 1753 roku Hertzberg przejął dobra rodowe w Lottyniu po zmarłym ojcu. W 1756 r. odsprzedał on swemu kuzynowi dobra. Ten zaś nie mogąc poradzić sobie z zagospodarowaniem, oddał Hertzbergowi owe nabytki. Hertzberg ostatecznie uwolnił gospodarstwo z długów i unowocześnił je. „Perłą w koronie” jego stanu majątkowego pozostało jednak Britz, w którym uprawiał drzewa morwowe i gąsienice jedwabnika. Gospodarstwo to stało się wzorem do naśladowania w dziedzinie hodowli jedwabników i sposobu zagospodarowania w Brandenburgii.

Spółceństwo miasta Szczecina, chcąc wyrazić swoje uznanie dla zasług Hertzberga, ufundowało marmurową statuę z jego wizerunkiem. Uroczyste odsłonięcie rzeźby odbyło się w dniu 10 października 1793 roku na Paradenplatz³⁵. w Szczecinie.

Ewald Friedrich von Hertzberg zakończył swój żywot 27 maja 1795 w swojej posiadłości w Britz i tam też został pochowany.

³⁵ W późniejszym czasie na przelomie XIX i XX wieku statua znajdowała się na Königplatz - dziś jest to plac Bramy Portowej w Szczecinie.

Zusammenfassung

Ewald Friedrich von Hertzberg (1725-1795) – ein Pommeraner auf dem Hof des Friedrichs II. und Friedrich Wilhelms II.

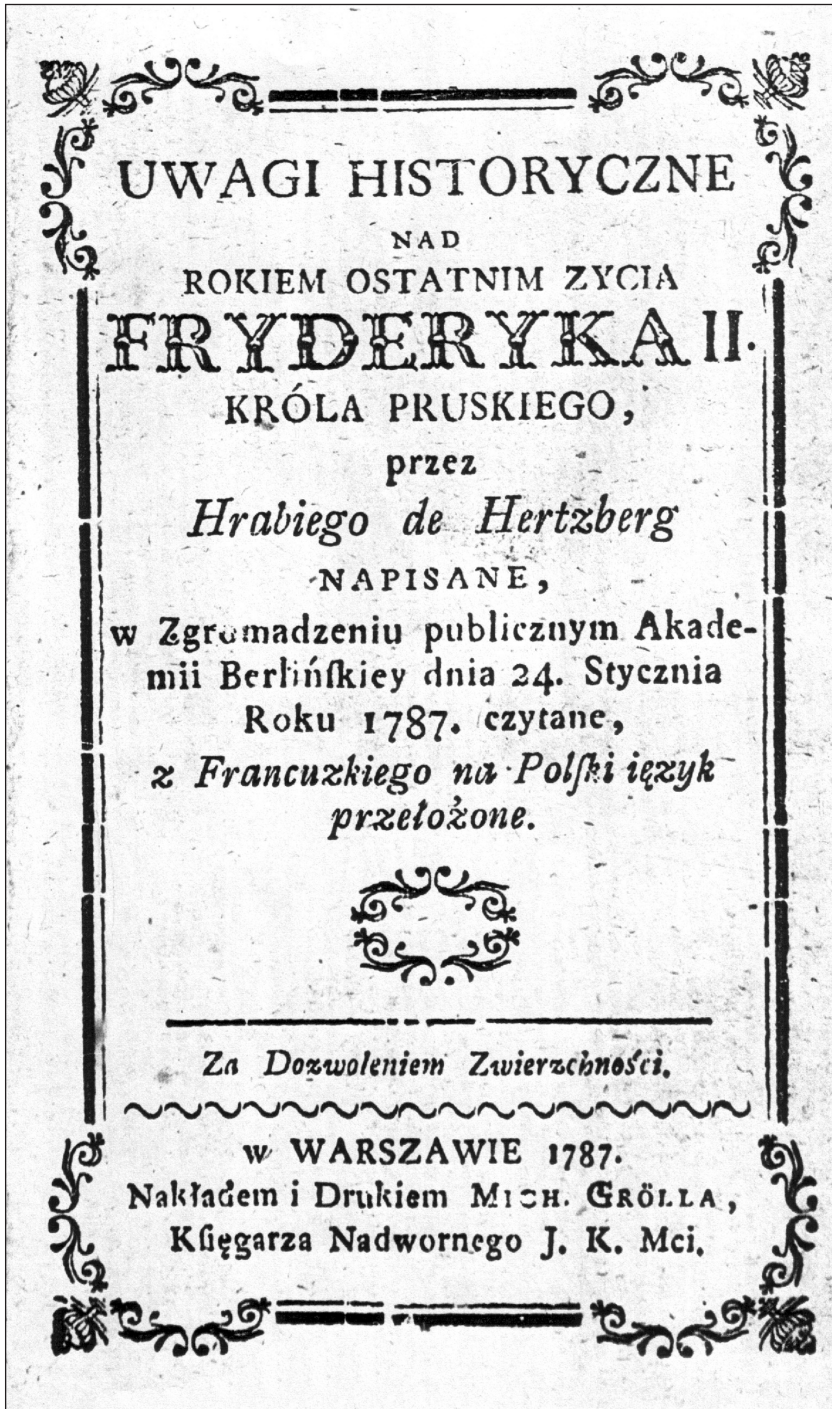
Im vorliegenden Artikel wird einer der hervorragenden preußischen Minister der Aufklärungszeit präsentiert, der in der letzten Zeit sowohl von den polnischen, wie auch von den deutschen Historikern vergessen wurde. Es wurden hier keine neuen Ergebnisse der Forschung zur Biographie von Ewald Friedrich von Hertzberg vorgestellt. Der Verfasser benutzte die Auffassungen und die Ergebnisse der Forschung der Experten der deutschen und der polnischen Historiographie mit der Absicht diese Erkenntnisse über den damals bedeutenden preußischen Minister zu popularisieren. In den politischen Konzepten des Grafen Hertzbergs spielte Polen eine wichtige Rolle und deshalb schuldet ihm die polnische Historiographie mehr Aufmerksamkeit. Abgesehen selbstverständlich von seiner nationalen Zugehörigkeit und in Anbetracht seiner regionalen Zugehörigkeit, soll der Minister, wegen der regionalen Abstammung, in Erinnerung der Pommeraner bleiben. Hertzberg wurde nämlich im Jahre 1725 in Lotyń bei Szczecinek (Lottin b. Neu-Stettin) geboren.

Der Minister aus Pommern kann als Beispiel eines Provinzlers dienen, der dank seiner Begabung und seines Fleißes eine sichere Grundlage seiner Karriere aufbaute. Er war schließlich eine wichtige Persönlichkeit, die die preußische sowie europäische Außenpolitik gegen Ende des 18. Jahrhunderts gestaltete. **Zum Kanon der Diplomatie** entwickelten sich seine Konzepte von Kriegsentschädigungen (der bekannteste aus dem Jahre 1787), die, scheinbar ähnlich mit Hertzbergs Ideen, in den folgenden Jahren gestaltet werden und die nicht fremd den Diplomaten im stürmischen 20. Jahrhundert sind. Im Gegensatz zu Bismarck mied er die Kriegslösung, griff lieber zu diplomatischen Intrigen, die selbst Friedrich II. manchmal als abscheulich bezeichnete. Außer diplomatischen Talenten besaß er auch eine wissenschaftliche Begabung, die er wegen seinen dienstlichen Verpflichtungen nicht nachgehen konnte. Nach der Publikation über die Brandenburgs Geschichte (1752) wurde er ausgezeichnet und in die Königliche Akademie der Wissenschaften aufgenommen. Hertzberg übersetzte für Friedrich II auch die philosophischen Abhandlungen der antiken Klassiker aus Latein ins Französische.

Ewald Friedrich von Hertzberg ist am 27.05.1795 in seinem Gut Britz (bei Berlin) verstorben und dort wurde er begraben. Das Gut Britz war eine „Perle“ seines Vermögens. Dort wurden die Maulbeerbäume angebaut und die Seidenspinnerraupen gezüchtet. Im Bereich der Seidenraupenzucht und in der Art der Bewirtschaftung in Brandenburg war das Landgut vorbildlich.

Ilustr. 1. Portret Hertzberga, według F. S. Klaubera,
(Wielka Historia Powszechna po 1789 roku, red. J. Dąbrowski, M. Kukiel, Warszawa 1936)

Ilustr. 2. Pierwsza strona memoriału Hertzberga upamiętniającego dokonania Fryderyka Wielkiego.
 Wydanie polskie z 1787 r. (mikrofilm Biblioteki Narodowej im Ossolińskich we Wrocławiu).

WYKŁAD PRAW
KROLA JEGOMOSCI
PRUSKIEGO
DO KSIĘSTWA
POMERELII,
I DO INNYCH WIELU
KRAJOW
KROLESTWA POLSKIEGO,
Z DOKUMENTAMI.

---

w BERLINIE
DRUKOWAŁ JERZY JAKUB DECKER
TYPOGRAF KROLEWSKI.

MDCCLXXII.

Ilustr. 3. Strona tytułowa „Wykładu praw króla Jegomości Pruskiego...” autorstwa Hertzberga. Wydanie polskie z 1772 r. (mikrofilm Biblioteki PAN w Gdańsku).